

різноманітних соціальних та культурних реалій, безперечно, відбивається у значенні поетичного слова.

Отже, як бачимо, аналіз власне мовних фактів, зорієнтований на органічне поєднання із дослідженням закономірностей вираження ідейно-образного змісту твору, підносить інтерпретацію на якісно новий ступінь, коли зводяться до мінімуму інтуїція і суб'єктивізм. Лише необхідно озброїтися "лінгвістичним мікроскопом" і навчитися ним послуговуватися.

Література

1. *Берест Т.* Особливості мови української поезії 80-90 років ХХ століття // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 119. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 109-115.
2. *Даценко Н.* Формування засобами звукосмислової організації поезії особливостей індивідуально-авторського стилю // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 119. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – С.116-123.
3. *Перцова І.В.* Семантичні перетворення слів у поезії Й.О.Бродського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
4. *Шевельов Ю.* Трунок і трутизна // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття у 3-х кн. Книга третя. – К.: Рось, 1994. – С.336-395.

Т.М. Мішеніна, аспірант

Складений дієслівний присудок моделі *мати + інфінітив* в українській мові

Складений дієслівний присудок моделі *мати + інфінітив*, як зазначено у традиційній та сучасній граматиці, складається з двох частин: основної та допоміжної. Лексико-семантичну основу присудка становить інфінітив повнозначного дієслова. Допоміжна частина охоплює особові форми модального дієслова *мати*, яке доповнює лексичне значення присудка й виражає його модально-часове значення: значення необхідності, наміру та вимушеності. *Трудитись має кожен, як бджола (Д.Павличко). Батько Махно мав сього дня приймати громадян (В.Підмогильний). Нема коли красти дерева, коли маси придбати цілий світ (В.Підмогильний).*

У "Синтаксисі сучасної української мови" наведено чотири семантичні моделі поєднання дієслова *мати* з інфінітивом у ролі модального дієслова: 1) хтось повинен зробити що-небудь; 2) бути змушеним через обставини робити що-небудь; 3) збиратися, наміряться що-небудь зробити; 4) вживання дієслова *мати* для творення форм майбутнього часу дієслова (*мати + бути*; статись, зробитись) [13, 648-649]. Виділення семи наміру, обов'язку (повинності) або змушеності можливе за умови врахування фактора семантики дієслова (ступінь пропозитивного передбачення і семантична характеристика вторинної субстантивної позиції) і фактора контексту (внутрішнього і зовнішнього) [1,127-128].

Універсальною властивістю лексичного значення дієслівних лексем є те, що кожне повнозначне дієслово представляє собою потенційну синтагму - у змістовому плані ім'я на позначення атрибута формує своє знакове значення: 1) в акті знакоутворення в номінації носія даної ознаки (суб'єкт

або об'єкт); 2) при функціонуванні в мовленні, де думка додатково уточнюється, конкретизується і тим самим формує ряд лексем, які поєднуються з ім'ям [14,138].

Характер лексичної семантики дієслова *мати* та повнозначного інфінітива детермінує межі можливого їх поєднання з метою відбиття мовними засобами факту події, дії, ситуації чи стану як позамовних реалій дійсності. Складений дієслівний присудок моделі *мати* + *інфінітив* репрезентує фазу поступового здійснення дії: внутрішня обумовленість дії, або внутрішня модальність (суб'єкт вважає свою дію необхідною, бажаною) [16, 47-52]. Внутрішня модальна обумовленість дії суб'єктом опосередкована відношенням до суб'єкта та його дії з боку того, хто говорить; імпліцитно чи експліцитно сам мовець вважає, що суб'єкт повинен здійснити дію. Два модальні джерела дії – його суб'єкт та мовець – зливаються в один у тому випадку, коли за суб'єкт виступає той, хто говорить, тобто у формах першої особи. Таким чином, повне (експліцитне) висловлювання, що відноситься до цієї фази має вигляд: *я думаю (вважаю), що він повинен, хоче, може зробити це*.

У тій мірі, в якій внутрішня модальність опосередкована відношенням до суб'єкта та його дії з боку мовця, в такій мірі вона фактично є різновидом зовнішньої модальності. Це означає, що між конструкцією з об'єктним інфінітивом (*він має зі мною бігати*) і конструкцією з суб'єктним інфінітивом (*він має бігати*) наявний зв'язок – вони відбивають тотожні фази єдиної загальної модальності, яка властива складеному дієслівному присудку моделі *мати* + *інфінітив*. Як висновок, можна висунути положення про те, що межі сполучуваності, або межі зрушень змістовної валентності в умовах двокомпонентної конструкції у складеному дієслівному присудку визначаються не шляхом аналізу суб'єктно-об'єктної спрямованості, а, передусім, через з'ясування характеру дії: наявність / ненаявність зміни, яка зумовлена дією і поступове / раптове здійснення дії.

Згідно із зазначеними критеріями дієслова в українській мові поділяються на три класи: а) адинамічні; б) динаміко-поступальні; в) динаміко-моментальні [6, 102-104].

Адинамічні дієслова позначають процеси, які не націлені на зміну, що могла б мати місце, а також була предметом суб'єктної та об'єктної діяльності (їхня інтенсивність статальна). Ці процеси самостійно не передбачають ніякого розвитку: від початку до кінця їхнього внутрішнього здійснення їх інтенсивність не змінюється. До цього класу відносять дієслова на позначення існування, стану, відношення [6, 105].

До динаміко-поступальних дієслів належать такі дієслова, що позначають ситуації, спрямовані до їхньої внутрішньої межі здійснення. В результаті завершення дії виникає ситуація, що якісно відрізняється від попередньої (*писати* - *написати*).

Динаміко-моментальні дієслова позначають дію, що передбачає обов'язкове своє завершення без якісної зміни процесу здійснення. За термінологією Т.В.Булигіної, такі дієслова є предикатами миттєвого

здійснення, яке не можна уявити в матерії часу [9, 63-65]. До динаміко-моментальних дієслів належать дієслова доконаного виду на позначення зміни ситуації або набуття нового стану; недоконаного виду – відтворюваність дії (*приходить* – *прийти*; *приїжджає* – *приїхати*; *закричати* – *кричати* – *крикнути*).

З урахуванням реальних зв'язків у позамовній дійсності встановлюється загальна для предикатів емоційного стану і сприйняття ситуація: спрямування на розповсюдження мовними одиницями з суб'єктивним та причиновим значенням. У моделі *мати* + *інфінітив*, де інфінітив морфологічно виражений дієсловом емоційного стану, сприйняття та існування, модальне дієслово в умовах внутрішнього (статальність) та зовнішнього (суб'єктивність та причиновість) контексту функціонує через сему повинності (дебітивності) [11, 136-137]. *У вас має бути порядок. Циганської голоти не можна пускати самоти (Іван Франко). Сей аргумент мав заохотити Панталаку до піддання та уступлення становища на краєчку даху (Іван Франко).*

Адинамічні дієслова слова та звука, темпорального заняття чи професії, підпорядковуючись системі діалектичних категорій причина – наслідок; квантитативно-калітативні зміни процесу, явища або власне дії – за логічним курсивом передбачають семи як повинності, так і наміру. Але в українській мові складений дієслівний присудок моделі *мати* + *інфінітив* (де інфінітив – морфологічно виражений зазначеними дієсловами) включає модальне дієслово лише у значенні дебітивності.

Сема наміру виражена дієсловами на позначення фази підготовки до дії. Вчені виокремлюють два підтипи таких дієслів: дієслова інтенційного рівня (власне намір) – *мати намір*; *наміритися*; *зібратися*; *планувати*; та дієслова постановочного рівня (намір посиленої дії) – *вирішити*; *покласти*; *встановити* [10, 31-32]. *Маєш робити, то роби по правді (Прислів'я). – А се сі воли за що маєте продати? (Усна нар. тв.).*

Адинамічні дієслова переміщення, динаміко-поступальні та динаміко-моментальні можуть позначати дію, детерміновану імпліцитно або експліцитно контекстом ряду: причина – дія; причина (факультативна) – мета, завдання.

Морфологічно такий план детермінації дії виражається моделлю *мати* + *інфінітив* (де дієслово *мати* вживається як у теперішньому, так і в минулому часі). Причому спостереження над семантико-прагматичним полем ситуації, в межах якої здійснюється дія з модальними відтінками наміру або повинності, дало змогу зробити висновок про те, що дієслово *мати* у теперішньому часі вживається переважно з відтінком повинності, а в минулому часі – наміру (3 : 1; 2,5 : 1). Вибірку зроблено за умовним макетом: частотність дієслова на сто сторінок тексту.

У свою чергу, відтінку наміру набувають у більшості випадків дієслова доконаного виду динаміко-поступального та динаміко-моментального типу; а відтінку повинності – дієслова недоконаного виду

динаміко-поступального класу та підклас повторюваної дії динаміко-моментального класу (4 : 1 ; 2 : 1).

У структурно-семантичному плані змістовність синтаксичної конструкції, до складу якої входять складений дієслівний присудок моделі *мати* + *інфінітив*, являє собою такі сегментні сполуки:

Намір: а) *мати* (теп. час) + *інфінітив* (підстава/факультативна) - оцінка/намір/ - мета; б) *мати* (мін. час) + *інфінітив* (темпоральна характеристика) – ситуація; підстава – мета /факультативна темпоральна характеристика/.

Повинність: а) *мати* (теп. час) + *інфінітив* /причина – оцінка/спростування; допустовість/; б) *мати* (мін. час) + *інфінітив* /причина – оцінка.

Наприклад: *Голуб голубоньку да покинути має (Метлинський). Поїхав я на ярмарок, та мавсь там пробути три дні, та як мені завадило, так я у той же день і вернувся (Г.Квітка-Основ'яненко). Я мав заколоти свиню, та шкода, бо молода ще (Іван Присяник). А вона... лежить тим серпанком, що мав її на весіллі покривати, покрита вся (Г.Квітка-Основ'яненко).*

Додаткові семи наміру та повинності можна визначити, аналізуючи зовнішній контекст. Так, О.Курило в "Увагах до сучасної української літературної мови" виділяє додаткові значення наміру: здійсненого та нездійсненого. Причина "нездійсненого наміру становить зміст дальшої частини сурядного речення" [8, 38]. *Мала ся йти в город, та дощ не пустив (І.Присяник). Подай, мила, білу ручку, щоб бачили люди, що мала бути в чужих – тепер моя будеш (Метлинський).*

У "Словнику української мови" в 11 томах наведено семи вимушеності (поряд з повинністю). Цієї ж думки дотримуються автори підручника "Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання", наводячи такі приклади: *Чому я, губернатор, маю дізнаватись останнім? (О.Довженко) (значення вимушеності), коли дієслово мати наближається до значення мусити. Як в північ самую глухую Еней лиш тільки мав дрімать, побачив хмару золотую (І.Котляревський)(значення наміру).*

Якщо структурну модель семантичних сегментів синтаксичних конструкцій зі складеним дієслівним присудком реалізувати на формально-логічному рівні, то виявиться, що зазначені додаткові семи здійсненого або нездійсненого наміру можна виокремити із семантичного поля дієслова *мати* з огляду на змістовність зовнішнього контексту: *намір, проте... – причина (актуальна).*

З точки зору логіко-семантичного аналізу зазначеної структури, дієслово із значенням наміру виявляє наявність семи бажаності, хотіння.

Бажання-намір, що формується міркуванням, а не відчуттям, орієнтоване на факт: *Я хочу поснідати, хоча ще не голодний = Я маю намір зробити істинним судження "Я поснідав"* [2, 186-187]. Процесуальне тлумачення пропозиції, яка залежить від інтенсійного дієслова, найбільш природне з одним суб'єктом; актуальне тлумачення природніше тоді, коли

пропозиція відноситься до іншого суб'єкта, ніж інтесійний предикат, який її вводить. З цього виходить, що при функціонуванні семи наміру-бажання мовна ситуація включає два різновиди синтаксичної конструкції, що репрезентує семантичні відношення значення бажання-наміру за допомогою моделі *мати + інф.*

1) С – намір-бажання /О/ (де С – суб'єкт дії; О – об'єкт, на який спрямовано дію);

2) С – намір-бажання.

Перша модель співвідноситься із складнопідрядним реченням мети, друга – з простим двоскладним реченням відповідної семантики.

У такому разі тотожною буде заміна дієслова *мати* у функції модальної семантики бажання дієсловами *хотіти, бажати, воліти* тощо, "де у дієслова бажання постановочої та інтенційної семантики з'являється сема: націлення на активізацію виконавчих механізмів" [3, 56].

Напр.: *Мав би кожна нову скульптуру робити для Світлани (волі би..., щоб присвятити Світлани) (Ю.Мушкетик). Віра має дзвонити. Скоро йти до друзів! (Ю.Щербак), але Віра має дзвонити. Скоро йти... – сема повинності.*

Щодо значення вимушеності, то зазначена сема виникає на основі структури, в якій причина (підстава) виконує актуальну для виконання дії функцію (підстава – дія, де мета факультативна або з нульовим вираженням).

У сучасній українській мові значення дієслова *мусити* тлумачиться через аналіз його синтаксичної функції, коли "дієслово уживається як член складеного дієслівного присудка у значенні повинен, повинна.../робити щось; мати якусь властивість або якість; діяти всупереч бажанню, залежно від обставин; бути змушеним" [13, 830]. Очевидно, у лексико-семантичному значенні дієслова *мати* на позначення повинності сема змушеності актуалізується тоді, коли зовнішній контекст акцентує увагу на необов'язковому виконанні дії, на протигагу значенню семи повинності (дебітності), в якій наголошується, перш за все, на причині (підставі), яка стимулює, підштовхує або зумовлює подальший розвиток дії, але не вимагає його.

Зовнішній контекст, який зумовлює функціонування семи вимушеності, повинен включати в себе негативну оцінку причини або спростування її; негативну або позитивну оцінку мети (або кінцевого результату дії).

Пор.: *Тепер така пора, що людина мусить людині помагати (І.Франко) – погана пора > Хлів – ось де він, студент вищої школи має жити (В.Підмогильний) – негативна оцінка місця помешкання через сприймання себе як особи, яка заслуговує кращого.*

Семи змушеності, за нашими спостереженнями можуть набувати дієслова всіх зазначених класів, але за умови, що ця дія стосується одного суб'єкта-особи або істоти (метафоричність дії).

Напр.: *Юлічка кохається в тотих квітах. "Мамо, ходіть-но до лісу, маєте дістати мені небовий ключ" (О.Гончар) – обов'язковість дії через позитивну*

оцінку кінцевого результату дії: *дістати, щоб Юлічка кохалась в квітах.*

- *Усього досягнеш.*

- *Мене ж там битимуть!*

- *Маси потерпіти (В.Шевчук) > терпіти, щоб досягти усього.*

Семи повинності і змушеності, наміру і бажання можна виділити шляхом таких замін: а) я маю щось зробити – я повинен; мені потрібно щось зробити, щоб ...; потрібно, тому що...; я маю намір; збираюсь; хочу; бажаю, щоб (з метою); я маю намір + інф.; б) я маю (мушу) щось зробити – я повинен, змушений щось зробити, тому що (через що); чого я змушений це зробити, адже я – кращий (заслужую на краще); в) я маю (повинен) щось зробити – я зобов'язаний щось зробити, тому що.

В українській мові складений дієслівний присудок моделі *мати + інфінітив* набуває чотирьох семантичних значень: повинності, змушеності, наміру; наміру-бажання; формального значення при утворенні майбутнього часу. Тип семи детермінується значенням семантичних сегментів у змістовній картині синтаксичної конструкції, що відбиває явища позамовної дійсності, а також різновиди повнозначного інфінітива вираженням ступеня досягнення дії. Внутрішньо лексичний контекст дієслів і зовнішній контекст конструкцій визначає можливість чи неможливість набуття ними додаткових сем фази внутрішньої обумовленості дії суб'єкта.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1976. – С. 127-138.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – С. 186-187.
3. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – Наукова думка, 1990.
4. Вихованець Г.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988.
5. Вихованець Г.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992.
6. Гиро-Вебер М. Вид и семантика русского глагола // Вопросы языкознания. – 1990. – № 2. – С. 102-112.
7. Канцельсон К.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 32-45.
8. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – 5-е видання. – Торонто: Нові дні, 1960.
9. Булыгина Т.В. К построению предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М., 1982. – С. 63-65.
10. Сильницкая Г.В., Сильницкий Г.Г. Модель глагольного действия и семантическая классификация глаголов с предикатными актантами // Категория глагола и структура предложения. – Л.: Наука, 1983.
11. Смерчинський С. Нариси з української синтаксис (У зв'язку з фразеологією та стилістикою). – Харків: Рад. школа, 1932.
12. Словник української мови. В 11-ти томах. Т-4. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 648-649.
13. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994.
14. Уфимцева А.А. Лексическое значение. – М.: Наука, 1986.

15. Цейтлин С.Н. Синтаксические модели со значением психического состояния и их синонимика // Синтаксис и стилистика / Под ред. Г.А. Золотовой. – М., 1976.
16. Юрченко В.С. Система сказуемого в русском языке // Вопросы языкознания. – 1987. - № 2. – С. 47-52.

О.А.Остроушко, асистент

Про основні засади визначення структури текстів українських замовлянь

Замовляння давно привертали увагу науковців як один із найдавніших фольклорних жанрів, в якому мова реалізує свою найпотасмішу – магічну функцію. Досліджуючи різні аспекти замовлянь (символіку, історію розвитку жанру, особливості побутування, зв'язок із найдавнішими уявленнями, обрядами, ритуалами та ін.), вчені не обминали увагою і питання структурної організації текстів (праці О.Потебні, Ф.Ю.Зелінського, А.М.Астахової, В.П.Петрова, Л.Н.Виноградової, В.К.Соколової, Н.І.Толстого та ін.). Разом з тим синтаксис текстів замовлянь досліджений недостатньо.

Складність розв'язання поставленої проблеми зумовлена, на наш погляд, структурно-семантичною строкатістю текстів замовлянь. Поряд з однофразовими функціонують і складні текстові побудови. Усі вони, за висновками науковців, незалежно від структури є однаково "магічними" і завершеними. Це підтверджують і наші спостереження, напр.: *"Пху, пху! Уроки на сороки, а помисли на коромислі!"* [Воропай: 243], *"Уроки чоловічі, жіночі, парубочі, дівочі, хлоп'ячі, дівчачі, спитані, з'їдені, визвані, вимовлені, названі, наслані, прозорні. Я вас вишіптую, я вас визиваю, я вас викликаю, на очерета, на болота одсилаю. Ідть собі на очерета, на болота, на свої міста, де вітер не віє, де сонце не гріє, де праведне сонечко не сходить, де людський глас не заходить, де люди не хрестяться. Коли буде сухий дуб розвиватися, тоді молитвяному і хрещеному (ім'я) будуть уроки озиватися"* [УЧ: 52]. Як бачимо, подані тексти функціонально рівнозначні при значній структурній відмінності. Ці та подібні приклади засвідчують, що немає прямої відповідності між практичним призначенням замовляння та особливостями структури: у межах одної тематичної групи існують побудови різних типів, з другого ж боку, тексти різного функціонального спрямування можуть мати однакову структуру. *"Летів орел сизокрилий та й сів на колійчій груші. Як тую грушу не можна без сокири зрубати, без огню спалити, щоб так не можна перелогам жовтої кості, червоної крові, (такої-то) шерсті ломити"* [УЗ: 139], *"Стою на порозі, вижу сволок, а зо сволока на клямку, а з клямки на Марію. Як мати моя за мною побивається, так би за мною побивалась Марія"* [УЗ: 45]. Подані лікувальне та приворотне замовляння мають однакову структуру – "розповідна частина + волевиявлення".

Все ж можемо зробити певні узагальнення щодо типової структурно-семантичної організації замовлянь певних тематичних груп. Так, скажімо, більшості замовлянь від зубного болю властиві, як правило, два типи структури, що мають своєрідне семантичне неповнення: "розповідна